

УДК 94(476)"13-15"(093.2)

*М. А. Філіпович,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ПОЛОЧЧИНИ В СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЛОЦЬКИХ АКТИВ
КІНЦЯ XIV – ПОЧАТКУ XVI СТ.)**

На матеріалі полоцьких актових джерел розглянуто традиції суспільного побуту Полоцької землі. Особливу увагу приділено відносинам між полочанами та великим князем литовським.

Ключові слова: Полоцька земля, Велике князівство Литовське, полоцьке право, полоцькі грамоти, полочани, великий князь литовський.

Перш ніж перейти до розгляду соціально-політичної моделі Полоцької землі наприкінці XIV – початку XVI ст., необхідно зупинитися на ключовій проблемі сутності «полоцького права», навколо якої в історичній науці й досі не вщухають дискусії. А результат її вирішення безпосередньо впливає на визначення дослідниками статусу Полоцька в складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Ще в XIX ст. київський історик права М. Ясинський вказував на згадки в грамотах XV ст. низки типів місцевого права у ВКЛ – вітебського, полоцького, смоленського, київського, що, на його думку, свідчило про розвиток чи панування в кожній землі своїх місцевих звичаїв та порядків, а також про відсутність спільного для ВКЛ законодавства [1, с. 3].

Білоруський дослідник середньовічного права І. Юхо висловив думку, згідно з якою у XV–XVI ст. у ВКЛ поряд з іншими регіональними видами права особливо виділялося полоцьке право. Зміст його, згідно з І. Юхо, полягає в збереженні населенням Полоччини давнього права та певної автономії в рамках Великого князівства, головну ознаку якої становить особливе право на самостійні зовнішньополітичні відносини [2, с. 468–469; 3, с. 6–10; 4, с. 45–145; 5, с. 449–450; 6, с. 5–32; 7, с. 27–66].

© М. А. Філіпович, 2013

На думку ж критиків «полоцького права», немає достатніх підстав для його виокремлення в особливий вид міського права. А полоцьким правом необхідно називати локальне земсько-міське право всієї «литовської Русі» XV–XVI ст., зміст якого, зі своїми місцевими особливостями (як, наприклад, у Полоцька – деякі особливі права в зовнішньополітичній сфері), полягав у збереженні давньоруського правового спадку та його адаптації сучасними юридичними постановами до влади великих князів литовських [8; 9]. Сучасний російський історик Д. Володіхін наголошує, що отримання подібних уставних земських грамот не було монополією Полоцької землі, а також стверджує, що права Полоцька в області міждержавних відносин мали дещо обмежений характер: за Полоцьком було збережене давнє вічове право укладати договори, проте лише підтвердження великих князів литовських надавало їм дійсну юридичну силу [8, с. 3–7].

Від себе зауважимо, що особливе значення має артикуляція міського права самих полочан. Аналіз полоцьких грамот засвідчує, що полочани чітко розрізняли своє, «полоцьке», право від права чужого, «ризького». Так, у грамоті намісника полоцького Олехни Судимонтовича ризькій міській владі про покарання мешканця Риги Валфромєя Вібольта за грабіж полочан (від 20 жовтня [1463 р.]) зазначено: «А за тым пишем вам, как наши первые осподари, велики князь Витовтъ с вашимъ княземъ мистромом уложили и докончали и записали вѣчно... А в тых записяхъ стоить: которыи полочанин наш простоупитъ оу Рызѣ, ино вам его слати к правоу до Полоцка, а полочаном его соудити и казнити *по своему праву* (курсив наш. – М.Ф). А которыи немѣць проступитъ оу Полоцку, ино послати его до Рыги, а вам там соудить его и казнити *по своему праву*» [10, № 110, с. 207–209]¹. У той же час вони вважали своє право «правом християнським», а отже, подібним до інших. Трохи нижче в цій само грамоті читаємо: «Про то ж мы здѣсе некоторого з ваших реченого Вальфромѣя Виболта *хрестьянским правом* обыскавше виноватого подлугъ записов, ижъ он черес записы невинныхъ людеи нашихъ поковав держал и пограбил...» [10, № 110].

Торговельні договори та проекти таких угод між Полоцьком і Ригою містять постанови, що визначають права та обов'язки німецьких куп-

¹ Обґрунтування датування документа див. у коментарі А. Хорошкевич до цієї грамоти [11, с. 52–54].

ців у Полоцьку і полоцьких у Ризі («которыи полочанин наш проступить оу Рызѣ, ино вам его слати к правоу до Полоцка, а полочаном его соудити и казнити по своєму правоу. А которы и немѣць проступить оу Полоцку, ино полочаном послати его до Рыги, а вам там соудити его и казнити по своєму правоу»). Такі артикули були характерні саме для Полоцька та Риги (і були іншими у відносинах цих міст з Новгородом та Смоленськом):

<p><i>Торговельний договір Полоцька та Риги. Полоцький проєкт (21 червня 1405 р.)</i></p>	<p><i>Договірна грамота Новгорода з Готським берегом, Любеком і німецькими містами про мир та торгівлю (1262–1263 рр.)</i></p>	<p><i>Договір невідомого смоленського князя з Ригою та Готським берегом [1223–1225 рр.]</i></p>	<p><i>Договірна грамота литовського великого князя Казимира з Великим Новгородом про мир (1440–1447 рр.)</i></p>
<p>А звинит(ь)са наш полочанин оу Ризе, ино его немѣцем у Ризе не казнит(и), отпустити его оу верхъ, ино его там свои полочан(е) казнат(ь). А извинит(ь)с(я) немѣцинъ оу Полотъсце, ино его полочаном не казнит(и) оу Полотъсце, пустит(и) его оу Ригу, ино его свои там судат(ь) по своєму правоу [10, № 35, с. 97].</p>	<p>А гдѣ ся тяжа родить, ту ю кончати [12, № 29, с. 59].</p>	<p>оже боудѣтъ смолнаниноу съ немѣчичемъ тажа въ ризѣ тоу са тажють передъ рижьскимъ соудьею боудѣтъ ли тажа смолняниноу съ немѣчичемъ на гѣтскхмъ березѣ а соудити и гѣтскимъ соудьямъ тоу тои тажи и коньць» [13, с. 12]</p>	<p>А учинится пеня гостю новгородскому в Литвѣ, тамо ему и кончати, по княжои правдѣ и по крестному челованью; или учинится пеня в Новгородѣ полочанину, или витблянину, или литвину, или русину с нашего ве[ли]кого княженья, концати в Новѣгородѣ, по княжои правдѣ и по крестному челованью [12, № 70, с. 115].</p>

Отже, суд над полочанами, які завинили в Ризі, був компетенцією полоцької громади. Означені судові прерогативи полочан є специфічною особливістю судочинства Полоччини, зафіксованою уставною грамотою землі від 28 липня 1511 р.: «Такъже в которого полочанина загудять воск в Ризе или инъде, а приидеть до Полоцка, ино полочаном взятии тот воск к себе в город, а казнит(ь) полочаном по своему праву, а в то ся нам не вступати» [14, № 323, с. 89]¹.

Право полочан на самостійні зовнішньополітичні відносини – особлива складова «традиційного права» Полоцької землі (а також Вітебської)² у складі ВКЛ.

Попри всі означені вище дискусії щодо визначення сутності «полоцького права» (унікальне, чи одне з існуючих на тренах ВКЛ видів місцевого права), очевидним лишається те, що становище Полоцької землі в складі ВКЛ було дещо відмінним від статусу інших земель Великого князівства, які також жили за власними законами, закріпленими уставними грамотами (привілеями). Специфіка внутрішнього устрою та судочинства Полоцької землі була обумовлена тими нюансами місцевого права, на яких справедливо наголошують історики (право полочан на самостійну участь у міжнародних відносинах), а також особливими відносинами як всередині полоцького «поспольства», так і в стосунках між Полоцьком та Вільно (відносини полочани – великий князь литовський, полочани – намісник великого князя литовського). Розглянемо окреслені «особливості» соціально-політичної моделі Полоччини в складі Великого князівства.

Полоцьке «поспольство» зберігало соціально-політичну активність та суверенність, що проявлялися як у зовнішньополітичній сфері, так і у внутрішніх справах (у галузі фінансів, торгівлі, суду). Відносини між

¹Дослідники пов'язують її з правлінням Вітовта, хоча збереглася вона лише в пізнішій текстовій редакції поч. XVI ст.

²Див. уставну грамоту Вітебській землі 1503 р.: «А въ которого Витблянина загудять воскъ в Ризѣ, або индѣ, а приѣдетъ до Витебска: ино Витбляномъ, самимъ, казнити виноватого, а намъ въ то не вступатися» [15, т. 1, № 352, с. 353]. Текст Полоцького та Вітебського привілею у своїй найдавнішій частині є тотожним. Див. реконструкцію тексту полоцько-вітебського привілею часів Вітовта, здійснену у XIX ст. М. Ясинським, а також сучасним білоруським істориком М. Макаровим [1; 6, с. 5–32].

полочанами та великими князями литовськими засновувалися на системі звичаєвого та писаного права, основні норми якого містилися в Полоцькому земському привілеї, вперше наданому Полоцькій землі в 1392–1399 рр. великим князем литовським Вітовтом. Великий князь для полочан (як і для іншої людності ВКЛ / середньовічної людини взагалі) був носієм княжого *sacrum*'у, втіленням найвищої правової санкції, посередником та суддею в суперечках, джерелом привілеїв та гарантом збереження полоцької «старовини» [16, с. 160–161; 17, с. 78–91]. І все ж таки аналіз полоцьких актів засвідчує, що між великим князем литовським та Полоцькою землею існував більш тісний зв'язок («емоційний»), ніж між великим князем та Київською і Волинською землями, життя яких тривалий час нібито замкнулося на внутрішніх інтересах, зосередившись довкола особи власного правителя [16, с. 149].

Великого князя литовського полочани в своїх посланнях до ризького магістрату іменували «наш осподарь» [10, № 38, с. 108; № 35, с. 149; № 106, с. 202]¹. Уперше такий титул зустрічається у полоцькій підтверджувальній грамоті Кописького торговельного договору 1407 р., формула «докончания» якого має такий вигляд: «Кназ(ь) великыи Витовть литовьскыи, наш осп(о)д(а)рь, докончал промежи нас и смирил нас вѣчно, межи Полоцког(о) город(а) и Ризьког(о) города...» [10, № 38, с. 108–109]². Наступників Вітовта полочани також називали «осподарями» великими князями (без географічного уточнення) [10, № 65, с. 149]. Після обрання великого князя литовського королем польським його титул, в якому поєднувалися означення «великий князь» та «король», набував наступного вигляду: «наш оспод(а)рь, вѣлікыи король» [10, № 80, с. 170, № 86, с. 175, № 90, с. 180, № 91, с. 182, № 123, с. 227; 18, № 138, с. 27].

¹Ризького архієпископа полочани, подібно до великого князя литовського та короля польського, також називали «осподарь» [18, № 175, с. 80–82].

²Першим титул «господарь» у 1349 р., після включення до складу Корони Польської Галицько-Волинських земель, прийняв польський король Казимир III і став титулуватися «Руской земли господарь» [19, № 12, с. 27, № 17, с. 35, № 22, с. 44]. Титул «осподарь» по відношенню до литовського князя вперше зустрічаємо в присяжній грамоті Стародубського князя Олександра Патрикійовича (від 1400 р.): «наш господар великий князь Витовт» [15, т. 1, № 17, с. 28–29].

Особливого емоційного наповнення зв'язок полочан з великим князем литовським набував після його візитів до Полоцька. Так, у посланнях полочан до ризького магістрату, як правило, застосовувалася погрожуюча форма санкції (*clause comminatoire*) – абстрактні погрози полочан самостійно помститися ризьким купцям за недотримання норм полоцько-ризького договору («А будете ваша м(и)л(о)сть стояти за виноватца, и мы также вѣдаемъ, как свое втнати») [10, № 89, с. 179], а також наказ не порушувати ці норми (*clause injonctive*) («За то бы ваша м(и)л(о)сть стояли твердо, аж бы промежу нами болшого смутку не было») [10, № 81, с. 171]. Проте, одразу після візиту великого князя литовського до Полоцька, *clause comminatoire* полоцьких грамот переходять від абстрактних погроз до погрози покарання з боку «великого короля». Так, санкція грамоти полоцьких міщан до ризької міської влади від [1449–1451 рр.], в якій вони вимагали відшкодувати витрати через недоброякісні товари, придбані у рижан, має такий вигляд: «А не вѣсхотите ли намъ справитиса, а naszej братъи не вѣзвелите их щкоты заплатити, а потом намъ от вас придет в чем хвальшь, мы к вам вт томъ фальши не бѣдемъ послати, оужь пошлем до милостиваг(о) корола. *Е(сть) оу нас вѣсподарь, комѣ нас вѣборонити*» (курсив наш. – М. Ф.) [10, № 92, с. 184–186]¹.

У початковому протоколі послання полоцьких «мѣстичов» ризькій міській владі від [1449 р.] присутні дві інвокації: одна символічна, у вигляді хреста, традиційна для міських послань, і друга – словесна формула: «Б(о)жьєю м(и)л(о)стью и вѣликого корола здоровьемъ» [10, № 89, с. 179] (пор. із початковим протоколом полоцького проекту торговельного договору Полоцька та Риги: «надѣючес(ь) на Бога, Св(я)т(о)го Софел м(и)л(о)сть и княз(я) великог(о) Витовта здоровье...») [10, № 35, с. 96].

Також полоцькі акти за зазначений період (1449–1451 рр.) містять численні посилання на великого князя литовського та короля польського, а полочани називаються «королевими» людьми [10, №94, с. 189], слугами «вѣсп(о)д(а)ра великого корола» [10, № 91, с. 182].

¹Достовірно відомо про два візити Казимира IV до Полоцька в 1449 р. та в 1470 р. Свідчення про візит Казимира IV до Полоцька зберегли псковські літописи. Зі слів псковських послів у ВКЛ у 1470 р. до літописів було занесене повідомлення: «сам король был в Полочску одну неделю, а прежеде того был за 20 год и за год» [20, с. 169].

Утім, попри означену загальну настанову, полочани досить своєрідно ставилися до королівських наказів (особливо, коли попередній візит великого князя литовського і короля польського до Полоцька залишався у далекому минулому). Так, у 1483 р. полоцькі бояри та міщани в своєму посланні повідомили ризьку міську раду про заборону великого князя литовського і короля польського Казимира IV вивозити жито з Полоцька через неврожай¹: «Н(ы)нѣ вѣлел [Казимир IV. – М. Ф.] нам ржи ис Пол(о)цка нигдѣ пустити, и мы тог(о)... wsp(о)д(а)рьског(о) слова дѣржимся» [18, № 192, с. 108]. Далі, полочани, які були зацікавлені в полоцько-ризькій торгівлі, стверджують: «А што ваш(а) м(и)л(о)сть проситѣ нас, быхмо к вашѣи м(и)л(о)сти послали рожъ, ино ради быхмо к вам послали, а сами ее в сѣбѣ не дѣржим. А коли есмо ее имѣли, тогды есмо к вашѣи м(и)л(о)сти и бѣз прозбы посылали» [18, № 192].

Підґрунтя такого *емоційного* зв'язку полочан з великим князем литовським були закладені ще за часів Вітовта Великого. У пам'яті соціуму Полоччини, як і інших підданих ВКЛ, Вітовт перетворився на символ закону та справедливості [16, с. 143]. Володаря-спадкоємця, подібного до Вітовта, не знайшлося, проте відносини полочан з «осподарем», закладені, насамперед, великим князем Вітовтом, стали основою наступного «спілкування» між полочанами та великим князем литовським.

Від часів великого князя литовського Вітовта збереглося 17 грамот² (серед них переважають грамоти типу «послань» до ризького магістрату (15) [10, № 18, с. 65–67, № 20–25, с. 70–79, № 27, с. 82–85, № 32, с. 90–91, № 41, с. 119–120, № 42, с. 120–122, № 46–48, с. 125–129], одна жалувана грамота ризькому купецтву [10, № 26, с. 80–81] та один торговельний договір, укладений від імені Полоцька великим князем Вітовтом у м. Кописі 2 липня 1406 р.) [10, № 37, с. 100–104].

¹Рижани просили полочан відправити до них 40 стругів хліба [18, № 192, с. 107–108].

²У цілому, полоцьких актів, складених від імені великих князів литовських, відомо 23 (серед них також 1 підтверджувальна грамота Кописького договору Полоцька та Риги великим князем литовським Жигимонтом Кейстутівичем; 5 документів видані від імені Казимира IV (1 акт – підтверджувальна грамота Кописького договору; 4 – типу «посланья»).

Такий значний комплекс актів великого князя литовського Вітовта до ризького магістрату (в полоцьких справах) переконливо свідчить про те, що в роки його князування зовнішньополітична діяльність Полоцька була значно обмежена. В своїх грамотах до ризького магістрату полочани завжди посилалися на ім'я князя Вітовта. Так, грамота полоцького намісника Монтигірда [1396 р.] до Риги відкривається наступною інвокацією: «Ѡт намісника Ѡт полоцького Ѡт Монтигирда і Ѡто всехъ мужъ Ѡт полочанъ княза великого Вытовътовымъ повеленьемъ...» [10, № 17, с. 64–65]¹. Досить показовим є також початковий протокол торговельного договору Полоцька та Риги (його полоцький проект) від 21 червня 1405 р.: «А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и, надъючес(ь) на Бога, Св(я)т(о)го Софел м(и)л(о)сть и княз(я) великоз(о) Витовта здорověє...» (курсив наш. – М. Ф.) [10, № 35, с. 96].

Договірна грамота Пскова з Лівонським орденом про десятирічний мир від 29 вересня 1417 р. не випадково називає Вітовта «великий господин Витовт полоцкий» [12, № 334, с. 319].

З іншого боку, договори Вітовта із Ригою стали основою наступних полоцько-ризьких відносин. Так, жалувана грамота Вітовта ризькому купецтву (1399 р.) створила базу для подальших полоцько-ризьких переговорів, які відбулися у 1405–1406 рр. Полоцько-ризькі взаємовідносини були остаточно врегульовані у 1406 р.: 2 липня у м. Кописі великим князем литовським від імені Полоцька було укладено торговий договір Полоцька та Риги [10, № 37, с. 100–108]. Кописький договір, укладений Вітовтом, на довгі часи став підґрунтям полоцько-ризьких торговельних відносин. Полоцькі акти засвідчують, що полочани в своїх конфліктах з ризькими купцями завжди апелювали до «записів старих та вічних», «как наши первые осподари великии князь Витовтъ с вашимъ князем мистромо уложили и записали вѣчно» [10, № 106, с. 202–203, № 110, с. 207–209; 18, № 171, с. 69–70, № 201, с. 122]. Кописький торговельний договір був також оформлений, як жалувана великого князя Вітовта. Саме за таким зразком оформлені й наступні підтверджувальні грамоти Полоцька та Риги (фактично підтвердження Кописького договору) князів

¹Див. також початковий протокол грамоти полочан лівонському магістру від 7 листопада 1404 р.: «Мы полочан(е) даемъ вамъ вѣдомо, кто ю грамот оузрит(ь), што же местерь задвиньский Ѡтпустиль натъци полоцьки и товар на руки княз(я) вел(и)кого Витовта (курсив наш. – М. Ф.) и наши руки...» [10, № 33, с. 92].

Жигимонта Кейстуовича та Казимира IV [21, с. 77–109; 22, с. 153–160; 23, с. 163, 168, 169, 461–463].

Після смерті Вітовта (1430 р.) Полоцьк отримав значну свободу в своїх зовнішніх відносинах: полочани самостійно правили посольства до Риги, вели переговори з представниками ризького магістрату, уклали торговельні договори з Ригою. Проте право затверджувати договори залишилося за великим князем литовським (єдиний «нюанс» відтепер у цілому незалежної полоцької зовнішньої політики).

Головна причина такого *емоційного* зв'язку полочани↔великий князь литовський крилася, на нашу думку, у майже практичній відсутності на теренах Полоччини власної аристократії. Якщо Київська та Волинська землі були «гніздом» численних Рюриковичів та Гедиміновичів, і тутешнє життя замикалося на внутрішніх інтересах довкола особи власного правителя-князя [16, с. 143, 149–156, 158–161; 21, с. 77–109], то серед полоцьких аристократів можна назвати хіба що князів Лукомських¹. Інші князі були прийшли (Соколинські, Одинцевичі, Полубенські², Глинські³, Масальські та ін.), які з часом придбали/отримали володіння в Полоцькій землі. Досить показовими є такі документи. Так, Привілей великого князя литовського та короля польського Жигимонта I Полоцькій землі від 23 липня 1511 р. був наданий *полоцьким боярам, міщанам, всьому місту та всій землі Полоцькій* [14, № 323, с. 85]. Уставна ж грамота Вітебській землі (1503 р.) адресована *князям, боярам та слугам вітебським, віїту, вітебським міщанам та землі*

¹Ю. Вольф зазначив, що князі Лукомські, ймовірно, походили від місцевих полоцьких князів [23, с. 213]. Такої ж думки тримаються Н. Яковенко (вважає їх Рюриковичами) та В. Насевич (висловив припущення, що князі Лукомські є нащадками полоцького князя Всеслава Брючиславича) [21, с. 99; 24, с. 220; 25; 26, с. 26, 639–640].

²Князі Полубенські з'явилися в Полоцьку після захоплення Смоленських земель Московською державою в 1503 р. [18, № 250, с. 187]. Див. також жалувані грамоти Олександра Казимировича князю Івану Полубенському [18, № 266, с. 212–214; 14, № 310, с. 66–68, № 314, с. 72–73].

³Князь Федір Глинський походив зі Смоленська, його землі ввійшли до складу Московської держави в 1503 р. [11, с. 194; 27, с. 65]. Федір Глинський землі («выслугу») у Полоцькому повіті отримав за великого князя литовського та короля польського Олександра, див. жалувані грамоти князям Глинським [14, № 286, с. 26–28, № 294, с. 39–41].

Вітебській [15, т. 1, № 204, с. 351–353]; уставні грамоти Київській (1507 р.) та Волинській землям (1509 р.) були дані князям, панам, боярам, зем'янам та шляхті київській/волинській [28, т. 2, № 30, с. 33–36, № 54, с. 64–66]:

<i>Привілей Полоцькій землі, 1511 р.</i>	<i>Привілей Вітебській землі, 1503 р.</i>	<i>Привілей Київській землі, 1507 р.</i>	<i>Привілей Волинській землі, 1509 р.</i>
Били нам чолом бояре полоцькийи и мешчане и вес(ь) город, вся земля Полоцкая	Били намъ чоломъ вси князи и бояре и слуги Вітебскіи, и войтъ и мѣщане мѣста Вітебского, и вся земля Вітебская	Били намъ чоломъ слуги наши, князи и панове и бояре и земляне, вся шляхта Київская	Били намъ чоломъ духовныи и свѣтскіи, владыка Володимерскій и владыка Луцкій, и князи и панове и земляне и вся шляхта Волинскоѡ земли

Польський дослідник князівських генеалогій Ю. Вольф серед нащадків полоцько-вітебських князів називає Буйницьких, Друцьких, Лукомських, Мошковських, Одинцевичів та Сенських. Проте на території Полоцької землі знаходилася «отчина» князів Лукомських¹, тоді як вотчинні володіння інших представників полоцько-вітебської гілки простягалися поза межами Полоччини (Вітебська земля)².

Полоцькі акти містять кілька згадок про місцеву аристократію – князя

¹Князь Андрій Іванович (близько 1470 – після 1528) володів с. Бельняками; Князь Роман Лукомський (? – після 1500) – власник м. Добригори [23, с. 213–229; 24, с. 220].

²Рід князів Друцьких та їх численні гілки (Соколинські, Толочинські, Горські, Конопля, Озерецькі), а також Сенські, Мошковські мали свої володіння у Вітебській землі [23, с. 12–13, 55–65, 260–261, 280–288, 456–458; 22, с. 157; 30, с. 253–254, 255–261; 31, с. 80–104; 32, с. 49–76; 33]. Унаслідок подрібнення володінь, князі Друцькі переходили в інші області ВКЛ та набували там землі («вислуга», шлюб, купівля).

Василя Друцького [33] та про князя Федора Шаха (обидва важко піддаються ідентифікації). Так, Василь Друцький (разом із Братошем та Гирденем Любецьким) виступав в якості свідка земельних пожалувань князя Андрія Ольгердовича полоцьким боярам Корсакам [10, № 6, с. 44]. Федір Шах фігурує серед свідків у справі полоцьких міщан Євлашка Кожчича та Олександра Оскерчинича через частину озера Солонця [1447–1458 рр.] [10, № 80, с. 170]. Шах (без титулу «князь») згадується в якості слуги в посланні полоцького намісника Петра Монтигирдовича¹ та в грамоті (від 27 серпня 1486 р.) в якості свідка під час написання жалуваної грамоти Іваном Зіновієвичем своєму дядьковичу Олехну Пугачу на маєток Сутковське [29, т. 27, с. 44].

У полоцьких актах згадуються князі Юрій, Василь та Андрій Семеновичі Соколинські (діти князя Семена, який до 1490 р. мав землі в Дрецьких (Дречих) Луках Вітебського повіту)², які отримали пожалування від Жигимонта I на «люди путные каменъчане» (привілей підтвердний «на вѣчность») [14, № 287, с. 28–29] та на села Ладосна, Дернці та Величковичі [14, № 290, с. 33–34]³ у Черсв'ятській волості Полоцького повіту. А також «прийшли» князі Полубенські та Глинські.

Ще один показовий для нас приклад містять полоцькі джерела. Перебуваючи на сеймі в Бересті (травень–серпень 1511 р.), Жигимонт I Старий у спірних питаннях щодо становища полоцького та вітебського владика Євфимія⁴ радився з полоцькими боярами та Друцькими князями: «Ино

¹У кінцевому протоколі грамоти (від 10 березня [1459 р.]) зазначено: «И отпишите ваша м(и)лостъ ихъ рѣчи к нам *слугою нашимъ Шахомъ* (курсив наш. – М. Ф.), как тыи добрыи люди вашои м(и)л(о)сти будутъ говорити» [10, № 104, с. 199].

²Його володіння в Пуповичах до 1494 р. перейшли до складу Московської держави, ставши частиною Великолуцької волості [11, с. 195]. Див. також жалувані грамоти великого князя литовського та короля польського Жигимонта I князям Соколинським [18, № 257, с. 200–201; 14, № 287, с. 28–29, № 290, с. 33–34, № 315, с. 73–74, № 320, с. 80–81].

³Див. також грамоту № 315 («вырок кн(я)зю Васил(ь)ю а кн(я)зю Андрею Семеновичом Соколенским з воеводою полоцким п(а)ном Станиславом Глебовичом о тры сел(ь)ца в Полоцком повете Черсвятское волости Ладостно, Дернъцы а Величковичи Жигимонта I» (від 24. 07. 1511 р.) [14, № 315, с. 73–74].

⁴У справі архієпископа полоцького та вітебського Євфимія з митрополитом київським Йосифом щодо закріплення за Євфимієм титулу «архієпископ» та з архієпископом володимирським та берестейським Васьяном стосовно місця у церковній раді «о местце» [14, № 318–319, с. 78–80].

мы пытали о том всех кн(я)зеи Друцких и бояр полоцких, как здавна бывало» [14, № 318–319, с. 78–80]. Хто саме «ховається» за титулом князів Друцьких, повідомляють більш пізні документи. У 1548 р. і 1549 р. Григорій Якович Підберезький позивав усіх князів Друцьких, а саме князя Андрія Івановича Озерецького, княгиню Василеву Толочинську Марію, князя Івана Івановича Горського, княгиню Андрія Семеновича Соколинського Василю з синами, князя Григорія Федоровича Горського, князя Дмитра Романовича Любецького з братами, князів Тимофія та Павла Юрійовичів, Михайла Васильовича та Лева Федоровича Соколинських через уділ у замку Друцькому, який на нього правом «природним» перейшов від дядька (брата його матері) князя Семена Ямонтовича Підберезького [23, с. 64].

У Переписі війська литовського 1528 р. («Реистръ земли Полоцкое») згадуються князі Лукомські, Одинцевичі та Соколинські. Так, князі Соколинські виставляли до війська литовського: «Кнегина Василеваа Соколинскаа 9 коней». Кнегина Юреваа Соколинскаа 8 коней Кнегина Ивановаа Соколинскаа 4 кони. [...] Кназ Павел Соколенский 2 кони» [34, с. 155–156]. Князі Лукомські: «Кназ Анъдреи Ивановичъ Лукомский 9 коней. Кназ Семен Романовичъ Лукомъский 5 коней. Кназ Богущъ Лукомъский 4 кони. Кназ Михаило Романович Лукомский 5 коней. Кнагина Михаиловаа Лукомъскаа 13 коней. Кназ Петръ Романович Лукомъский 14 коней» [34, с. 156]. Князь Одинцевич: «Кназ Богдан Федорович Удинцевича мает ставити 30 коней. Ун же мает ставити з людей заставленных 3 коней» [34, с. 54]. Серед «прийшлих» – Глинські, Полубенські та В'яземські¹.

Таку саму ситуацію відображають і дані Полоцької ревізії 1552 р., де серед місцевих аристократів згадуються Лукомські (Марія Лукомська)², Одинцевичі (дружина князя Семена Одинцевича)³, Глинські (Дмитро

¹«Кназ Янъ Ваземъский 4 кони» [34, с. 155].

²За даними ревізії, єдиною представницею князівського роду Лукомських є Марія Лукомська (згадується в описі земель, що належали Лученському монастирю Святого Миколи): «К тому жъ монастыру село на Лучне, которое надала княгиня Маря Лукомская» [35, с. 160, 179; 36, с. 177].

³«Тую землю (людей путніх Заведичан. – М. Ф.) сын Хрущов Васко продал князю Семену Одинцевичу, на которой тепер двор Завидичы с пашнею и людей петнадцат человек. Тот двор тепер держит кнегини Семенова Однцевича»

та Богдан Федоровичі) [35, с. 123], численні представники дому Соколинських¹ і Масальських² [35, с. 104–106].

Натомість, значна роль у житті Полоцької землі належала двом «особливим» категоріям полоцького «поспольства» – представникам «старших» бояр³ та «старших» міщан⁴ [37, с. 211–219; 22, с. 159–160; 30, с. 255–261]. Означення «старші» по відношенню до полоцьких бояр та міщан зустрічається, насамперед, у привілеях Полоцьку [18, № 230, с. 162]. Зокрема, в уставній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (її самоназва – «вырок албо постановеньє») боярам та міщанам про намісницький та вїтївський суд, від 12 липня [1499 р.] зазначено: «А коли отколе послы приедут(ь) о обидных делех земьских... ино наместнику нашему полоцкому *старшими бояры* полоцкими, призвавши к собе воита и *старших мещан* (курсив наш. – М. Ф.) ... послов приняти и отправити, как перед тым бывало» [18, № 230, с. 162].

Інша причина більш «тісного» зв'язку між Полоцьком та Вільно крилася в інституті намісництва. Серед полоцьких намісників/воєвод було небагато полочан. Усі вони, крім полоцьких бояр Корсаків, вітебських бояр Немира [10, № 44–45, с. 123–124] та Станіслава Глібовича⁵, а також

[35, с. 77, 78]. У 1524 р. Богдан Федорович Одинцевич та його син Семен отримали підтвердження на маєтки Островляни та Осечна, а також придбані – Удалоєво, Каменець, Орешов (не ідент.) [23, с. 282–283].

¹Князі Павло та Тимофій Юрійовичі Соколинські, Михайло Васильович Соколинський, княгиня Василиса Андріївна Соколинська (удова князя Андрія Семеновича Соколинського) з синами Богданом та Андрієм, княгиня Ганна Андріївна Соколинська (удова князя Івана Васильовича Соколинського) та ін.

²Петро, Юрій, Іван Тимофійовичі Масальські, діти князя Тимофія Володимировича, сокольничого Смоленського, який в 1496 р. отримав привілей на місто, замок та волость (гілка князів Масальських на Друї (Браславська) [23, с. 249].

³Протягом тривалого часу провідні позиції в житті Полоцька належали представникам боярського роду Корсаків та Радковичів.

⁴Від середини XV ст. значною владою у місті розпоряджалися представники міщанських родин («старших міщан»), зокрема Кожчичів (Кошчичів), Кортеневичів, Буцковичів.

⁵У XVI ст. побутувала легенда про походження шляхетського роду Глібовичів від нащадків Монвіда, який при Нариманті був маршалком литовським (підхоплена деякими істориками, зокрема Б. Папроцьким) [38, с. 10–11]; М. Любавський

князів Івана Семеновича [10, № 39–40, с. 114–118]¹ та Григорія (Семеновича ?) [10, № 49, с. 130]², були литовськими панами, які в різні часи входили до складу великокнязівської ради, брали активну участь у політичному житті ВКЛ, були членами посольств до Московії, Криму та Польщі³.

Підсумовуючи зазначимо, що Полоцька земля кінця XIV – початку XVI ст., як й інші землі ВКЛ (Жемайтійська, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська) жила за власними законами, що закріплювалися уставними грамотами (привілеями) – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства [41; 42, с. 126–137; 20, с. 41]. І все ж таки, життя Полоцької землі в складі ВКЛ вирізнялося певними особливостями. «Специфічні» особливості «традиційного права» полочан визначалися, насамперед, їхнім давнім правом на самостійну участь у зовнішніх відносинах (а в межах цих прав – виключне право суду над мешканцями своїх земель поза їх межами, що в актах і охоплюється поняттям «полоцького права»). Такі самі права в сфері міжнародних відносин належали і землі Вітебській.

Завдяки активній зовнішній політиці життя Полоцької землі було більш «відкритим» для столичного Вільна: великий князь литовський повинен був «ратифікувати» договори між Полоцьком та Ригою; до нього зверталися полочани з приводу своїх конфліктів з жителями Риги. Не остання роль у цьому належала також і полоцьким намісникам, переважно литовським магнатам, що в різний час входили до складу великокнязівської ради, були членами посольств до Московської держави.

зараховував Глібовичів до вітебських бояр [30, с. 158]. На думку ж Ю. Зайця, Глібовичі походили від бояр Смоленської або Полоцької землі [39, с. 540].

¹Особа Івана Семеновича важко піддається ідентифікації. Ф. Бунге вважав його сином Семена Ольгердовича (Лугвеня) [40, № 2140 а, с. 100]. А. Хорошкевич припускає, що Іван Семенович міг бути онуком Андрія Ольгердовича [18, с. 201–202]. На думку інших дослідників (В. Насевич, В. Воронін), Іван Семенович був одним із синів князя Семена Дмитровича Друцького (або Іван Баба, або Іван Путятя) [31, с. 80–104; 32, с. 49–76; 33].

²Намісник полоцький Григорій, на думку В. Насевича, міг бути братом Івана Баби та Івана Путятя (синів Семена Дмитровича Друцького) [32, с. 47]. Григорієм Семеновичем Друцьким вважає його і А. Хорошкевич [18, с. 205].

³На дипломатичній службі відзначилися полоцькі намісники Андрій Сакович, Богдан Андрійович (Сакович), Ян Заберезинський, Станіслав Глібович, Альбрехт Гаштовт.

З іншого боку, однією з характерних рис суспільного побуту Полоцької землі була відсутність на її теренах сильної князівської влади. Наслідком відсутності місцевого князівського прошарку в ієрархічній піраміді полоцького суспільства був більш тісний, «емоційний», зв'язок полочан зі своїм «осподарем» великим князем литовським та більша територіально-політична «відкритість» Полоччини для литовського центру.

Список використаних джерел

1. Ясинский М. Н. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русского государства / М. Н. Ясинский. – К.: в университетской типографии (В. И. Завадзкаго), 1889. – 210 с.
2. Юхо И. А. Полоцкое право / И. А. Юхо // Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник / Белорусская Советская Энциклопедия; редкол.: И. П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелСЭ, 1990. – С. 468–469.
3. Юхо І. А. Полацкае стародаўняе права / І. А. Юхо // Полацк, 1991. – № 6/7. – С. 6–10.
4. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо // Памяць і слава: Юсіф Аляксандравіч Юхо. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: С. А. Балашэнка [та інш.]. – Мн.: БДУ, 2011. – С. 45–145.
5. Макараў М. Д. Полацкае права / М. Д. Макараў // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 2. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 449–450.
6. Макараў М. Д. Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў / М. Д. Макараў // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 2003. – № 20. – С. 5–32.
7. Варонін В. А. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. / В. А. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – С. 46–68.
8. Володихин Д. М. Спорные вопросы истории Белой Руси: Статьи / Д. М. Володихин / Отв. ред. Л. Ф. Данько. – Полоцк, 1997. – 25, [1] с. – (Б-ка «Полоцкого летописца»; Вып. 1).
9. Александров Д. Н. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. / Д. Н. Александров, Д. М. Володихин. – М.: Издательское предприятие «Аванта +», 1994. – 124 с.

10. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. (далі – ПГ) / [состав. А. Л. Хорошкевич]. – М.: Институт истории СССР АН, 1977–1989. – Вып. 1. – М., 1977. – 228 с.
11. ПГ. – Вып. 4. – М., 1982. – 218 с.
12. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / [под ред. С. Н. Валка]. – М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1949. – 409 с.
13. Смоленские грамоты XIII–XIV веков. / [подготов. к печати Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин; под. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесова]. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 311 с.
14. ПГ. – Вып. 3. – М., 1980. – 214 с.
15. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР) / [собр. и издан. Археографическою комиссиею]: в 5 т. – СПб.: Типография II Отделения Е. И. В. Канцелярия, 1846. – 1853; Т. 1 (1340–1506). – СПб., 1846. – 375, [24], [15] с.; Т. 2. (1506–1544). – СПб., 1848. – 317, [17], [14] с.
16. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – 4-те вид. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
17. Бойцов М. А. Власть правителя // Словарь средневековой культуры / [под ред. А. Я. Гуревича]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 624 с. (Серия «Summa culturologiae»). – С. 78–91.
18. ПГ. – Вып. 2. – М., 1978. – 219 с.
19. Грамоты XIV ст. / [упоряд., вступна стаття, коментарій, словники-показчики М. М. Пещак]. – К.: Наукова думка, 1974. – 251 с.
20. Псковские летописи: в 2 вып. / [под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л.: АН СССР, 1941–1955. – Вып. 2. – М., 1955. – 364 с.
21. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна / Н. М. Яковенко. – 2-ге вид., перероблене і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
22. Любавский М. К. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М. К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1900. – 840 с.
23. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa: Drukiem J. Fillipowicza, 1895. – 689 s.
24. Насевич В. Л. Лукомскія // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.). – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 220.

25. Насевіч В. Л. Лукомль і Лукомльская воласць / В. Л. Насевіч // Гістарычна-археалагічна зборнік. – Мн., 1994. – С. 59–78.
26. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портреты эліты / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
27. Boniescki A. Poczec rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku / A. Boniescki. – Warszawa: Druk J. Bergera, Elektorana Nr. 14 w Warszawie, 1883. – 425, [XLIX] с.
28. АЗР. – Т. 2. (1506–1544). – СПб., 1848. – 317, [17], [14] с.
29. Русская историческая библиотека: в 35 т. 1875–1917. – Т. 27. – СПб., 1910. – 641 с.
30. Любавский М. К. Областное деление и местное управление в Литовско-Русском государстве ко времени издания первого Литовского статута. Исторический очерк / М. К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1892. – 884, [106] с.
31. Насевіч В. Л. Род князёў Друцкіх у гісторыі Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVI ст.) / В. Л. Насевіч // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мн., 1992. – С. 80–104.
32. Насевіч В. Л. Друцкае княства і князі Друцкія / В. Л. Насевіч // Друцкстаражытны: Да 1000-годдзя ўзнікнення горада. – Мн., 2000. – С. 49–76.
33. Варонін В. А. Друцкія князі XIV стагоддзя / В. А. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. – 2002. – Т. 9. – Сш. 1–2 (16–17). – С. 16–31.
34. Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. // Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – С. 155–156.
35. Полацкая рэвізія 1552 года / уклад. і аўтар прадмовы В. Варонін. – Менск, 2011. – 271 с.
36. Полоцкая ревизия 1552 года / [изд. Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете; к изданию подготовил И. И. Лаппо]. – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – [XXI], 237 с.
37. Варонін В. А. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст. / В. А. Варонін // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – Т. 17. – С. 211–219.
38. Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dziełhr. Stadnickiego «Synowie Gedymina» etc. / J. Wolff. – Kraków: W drukarni Wł. Anczyca i Spółki, pod zarządem Jana Gadowskiego, 1886. – 172 s.

39. Заяць Ю. А. Глябовічы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 1. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – 688 с.

40. Liv-, est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten / [Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge]. – Bd. VI. – Riga, 1873. – 769 s.

41. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М.: «Археографический центр», 1995. – 292 с.

42. Кром М. М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв. / М. М. Кром // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. 3. – К., 1994. – С. 126–137.

Summary

On the material of the Polotsk act sources the traditions of the social welfare and justice of Polotsk as a part of the Grand Duchy of Lithuania are considered. The author describes the nature and characteristics of the traditional law of Polotsk locals. Particular attention is paid to the relations between polochans and the Grand Duchy of Lithuania. The article examines the specific social structure of the population of polochans.

Key words: Polotsk, the Grand Duchy of Lithuania, Polotsk right, Polotsk charters, polochans, the Grand Duke of Lithuania.